

УДК 32.019.5:35

В. Заблоцький

ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКА ДУМКА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Досліджено витoki української державно-управлінської думки як цивілізаційного чинника, що накладав характерні, відмінні від інших держав, особливості на соціально-політичний розвиток. Зроблено висновок, що побудову системи державного управління необхідно розвивати з урахуванням ментальних та світоглядних засад українського народу, а основою для забезпечення недоторканності суспільних цінностей, їх збереження та примноження, мають бути, насамперед, широкі особисті права, свобода індивідів, а також права громад.

Ключові слова: державно-управлінська думка, український менталітет, світогляд, цивілізаційний розвиток.

Загальні характеристики розвитку концепту державноуправлінської думки як цивілізаційного чинника забезпечення соціально-політичного розвитку суспільства вказують на існування тісного взаємозв'язку між типом специфічних форм державотворення, притаманних кожному суспільству та кожному історичному періоду, та їх втілення у різних просторово-часових та соціокультурних умовах, які, своєю чергою, нерозривно пов'язуються із відповідними до державноуправлінської думки типом і формами державного управління.

Огляд монографічний та публікацій у фахових виданнях, зміст наукових дискусій свідчать, що сучасні суспільно-трансформаційні процеси, які відбуваються в новітній Українській державі, значно відрізняються від критеріїв, принципів державно-управлінської думки та моделей державного управління, притаманних “західноєвропейській” моделі в силу їх еволюційного ментального чинника. Це призводило в історичній ретроспективі до появи особливих суспільно-політичних форм організації держави, що, своєю чергою, порушує цілком закономірне питання щодо необхідності дослідження традиційних для українського суспільства інституціональних форм суспільної організації та розвитку державноуправлінської думки на українських теренах.

Зауважимо, що академік В. Вернадський, аналізуючи процеси чергового етапу українського державотворення в 20-х рр. ХХ ст. зазначав, що “споглядаючи на місці – в Україні – події, що відбуваються в процесі відновлення місцевої влади ми бачимо відродження старого. І якщо інколи це старе являється в нових формах, ці форми вирости зі старих принципів та висував на перший план три питання організації місцевої влади: власне організація місцевої влади; організація взаємодії з центральною владою; Боротьба з хабарництвом, здирицтвом та корупцією, що руйнує будь-яку форму організації” [1].

Більшість дослідників дотримуються позиції щодо того, що офіційна історіографія здебільшого започатковує періодизацію утворення, розвитку та занепаду державних формувань на території України від ранньофеодальних часів до утвердження постіндустріальної моделі цивілізаційного розвитку суспільства, а саме, усвідомлюючи той факт, що хоча розвиток української державотворчої думки і має ознаки дискретності,

дослідження законів її розвитку та принципів подальшої модернізації дає змогу виявити релевантні чинники їх цивілізаційного соціально-політичного розвитку.

Очевидно, що предметом дослідження мають стати дискретні показники соціально-політичного розвитку, закономірностей його впливу на формування державних утворень та основні принципи взаємозв'язку і розвитку державноуправлінської думки. Вирішення цих питань є проблемою актуальною і на сьогодні та є своєрідною спробою осмислити закономірності впливу державноуправлінської думки на тип і зміст соціально-політичного розвитку суспільства, що можна окреслити як мету статті.

Як справедливо наголошує професор Е. Афонін, перехід від традиційного (аграрного, доіндустріального) суспільства до індустріального (модерного) та постіндустріальної (постмодерної) моделі розвитку доцільно визначати як неперервний процес модернізації – особливої форми соціального розвитку, в ході реалізації якої завдяки індустріалізації збільшуються економічні, а завдяки бюрократизації – політичні можливості суспільства. Водночас вважається, що модернізація уможливує рух суспільства загалом від стану бідності до стану багатства [2]. У цьому аспекті доцільно розглядати державноуправлінську думку як цивілізаційного чинник забезпечення соціально-політичного розвитку українського суспільства потягом тривалого історичного періоду від моделі феодальної до моделі постіндустріальної.

Розглянемо поставлену проблему від формування самоусвідомлення української нації та її перших спроб державотворення. Цей період, на думку В. Мякотіна, припадає на середину XVII ст., коли відбулися значні зміни в житті українців. У 1648 р. існуючий політичний та адміністративний державний устрій змінився іншим, побудованим на абсолютно інших принципах. З цим політичним переворотом співпав глибокий переворот у соціальних відносинах. До того чітко розмежоване станове суспільство було розбито бурею повстання. По-перше, воно знищило верхній шар суспільства – привілейований клас, який володів маєтками. Рушійною силою, що забезпечила успіх війни Б. Хмельницького, було селянство [3]. Зі зникненням шляхти населення розподілилось головним чином між трьома суспільними групами – козацтвом, міщанством та селянством (або як останні називались в актах того часу: “товариством” і “посольством”). Ці групи відрізнялись між собою не стільки правами, скільки обов'язками щодо держави. Козаки несли на собі військову службу, міщани і селяни здебільшого фінансову, але особисті та майнові права в принципі у них були однаковими [4].

Більшість науковців відзначають наявність більш чи менш розвинутих буржуазних відносин у тогочасній Україні та існування загальної пробуржуазної тенденції у розвитку українського суспільства після 1648 р. [5]. Автор ідеї наукового огляду історії України через призму державності професор Д. Дорошенко (1882 – 1951 рр.), який у 1918 р. в уряді Гетьмана П. Скоропадського займав посаду Міністра закордонних справ [6], зауважував, що “Польща, така величезна й така назверх сильна держава мала в собі багато небезпечних внутрішніх болячок. Наприклад, золота шляхетська свобода, яка створила для Польщі славу однієї з найвільніших у світі держав, спиралася на повне безправ'я і приниженість робочих мас; що поруч із необмеженою свободою шляхти – міщанство ниділо, позбавлене участі в політичному житті й обмежене в своєму економічному розвитку. В державі процвітав парламентаризм, але поруч з ним впадала в очі повна безсилість виконавчої влади” [7].

У цьому аспекті доцільно звернути увагу на соціально-економічні категорії українського суспільства, які сформувалися під час його перебування під сферою впливу Речі Посполитої. Зокрема, М. Драгоманов розглядав унію 1569 р. не як “братський союз трьох народів (литовців, білорусів, яких неправильно називають Литвою, і українців, або “Русь”), а як підпорядкування південної частини України до числа малопольських воєводств без всякої цілої обласної або національної автономії, і представництва. Польща взялась розповсюдити на край, соціальний устрій якого був взагалі не схожий на польський, – свої соціальні порядки, якими визнавались поза межами міст, тільки два класи населення: шляхту і підпорядковане їй поспільство. Але в Україні склався новий клас озброєних людей, козаків, які бажали і себе зрівняти в правах зі шляхтою. А за козаками і селянство, ще далеко не підпорядковане панам, як у Польщі, особливо в близьких степах місцях, вважало себе достойним тим же вільностям. Польському уряду довелося або визнавати шляхетські права для всього населення України, або ж спробувати відразу підпорядкувати величезну масу народу мізерній меншості” [8].

Французький історик П. Шевальє у “Історії війни козаків проти Польщі” зазначав, що “селяни в Україні та сусідніх провінцій наче раби, так само як і в більшості інших частин Польщі: вони зобов’язані працювати кінно або пішо три-чотири дні щотижня для панів. До того ж вони обтяжені різними орендними платами, до того ж – погана поведінка з боку євреїв, орендарів шляхетських земель, які до описуваної війни вимагали виконання всіх тих повинностей з великою суворістю, і, нарешті дістали оренду на право варити пиво та гнати горілку. Отож не треба дивуватись, якщо селянські заворушення були такими частими і що в останніх війнах селяни відстоювали й обороняли свою свободу з такою завзятістю” [9].

Згадуваний нами Д. Дорошенко зауважував, що “довший час у старій українській історіографії за одну з головних причин козацького повстання вважався мотив релігійний. В дійсності було зовсім не так. Православне українське духовенство дуже цінило ті надбання, які вдалося досягнути при вступі на престол короля Володислава і які були закріплені в добу митрополита Петра Могили. Через те воно, особливо на своїх верхах, ставилося зовсім лояльно до польської влади й не тільки не співчувало козацьким розрухам, але навпаки – осуджувало їх. Так, наприклад, ректор київської колегії Ігнатій Старушич публічно вихваляв переможців під Кумейками і під Куруковим за те, що вони вгамували “козацьку ребелію” й “на мило услали поле бездушним трупом козацьким” [10].

Зазначимо, що на той час на українській території діяла модель республіканського політичного устрою, яка передбачала виборність вищого керівництва, наявність вищого органу влади у формі загальної ради Війська Запорозького, рішення якої були обов’язковими до виконання. Окрім того, потрібно відзначити широко розповсюджену традицію міського самоврядування, яка ґрунтувалась на європейських принципах магдебурзького права, а також поширеність ідей свободи особистості, індивідуалізму, які не вписувались в ідею примату общинності та протидії індивідуальності, притаманній імперській традиції. Ідеї свободи та рівності, на яких розвинулась козацька республіка, можна порівняти з релігійними віруваннями, які несуть мало раціонального змісту, але здатні були підірвати устої імперії. Республіканська модель державного управління перетворилася з моральної цінності в ідеологічну, політичну та економічну і в такому вигляді впливала на трансформацію суспільств, зокрема і на українське.

У працях російських історіографів українське або малоросійське питання порушувалось досить часто, до того ж використовувалося воно не тільки у світлі

проблематики “братніх” народів, а й стану їх соціально-економічного розвитку. Так, один із авторів “норманської теорії походження Київської Русі” історик німецького походження Г. Міллер (1705 – 1783 рр.) зазначав, що “народ малоросійський розділяється на такі стани: шляхетство, духовний чин, воїнство або козаки, міщани, мужики... шляхетство складається, по-перше, з деяких стародавніх Російських сімей; по-друге, із польських шляхтичів, які мають села в Малій Росії; по-третє, з жалуваних від Королей Польських, потім від Царів, Імператорів Всеросійських; по-четверте, із вихідців з різних місць благородних людей. Ніхто з них окрім як за образу Величності та злий умисел не може бути заарештований” [11].

Г. Міллер наголошував, що козаки мають такі ж широкі права і привілеї, як і за Польщі: право вільно користуватися володіннями, обирати Гетьмана і начальників і бути увільненими від поселенських обов’язків. Міщани, в 11-ти містах, мають магдебурське право, за яким передбачені всі розпорядження до купців, промисловців, художників і робітників. Шляхетство і козаки, які мають у містах виробництво або будинки, підпорядковуються міському уряду. Мужики мають право переходу з одного міста до іншого [12].

Щодо духовних чинів, то потрібно зауважити, що в історичній літературі поширена думка, що візантійське духівництво, прийшовши на Русь, повинне було в своїй діяльності сприяти затвердженню централізованої політичної влади і рецепції розвинутого феодального візантійського права. Насамперед, церква добилася десятини від усіх князівських прибутків як приватних, так і державних. Порівняння змісту двох статутів – князя Володимира і князя Ярослава – свідчить про те, що церковна юрисдикція весь час розширялась, отже росли мита з церковного суду. Десятинна, судове мито, мито з мір і вагів, жертвування на помин душі, прибутки від лихварства – все це створило міцну базу для розгортання церковного господарства [13].

Звернімо увагу, що у договорі 1705 р. між новообраним гетьманом Війська Запорозького та генеральною старшиною суспільство ділиться на два кластера: козацтво та посполиті [14]. В. Мякотін стверджував, що селяни лівобережної України не були прив’язані ані до місця проживання, ані до своєї соціальної групи. Але, допоки вони залишались в складі останньої, на них лежала певна повинність щодо нового державного механізму – “Війська Запорізького” [15]. Водночас автор наголошував, що ці повинності мали по-суті державне спрямування, не маючи на увазі інтересів приватних осіб. Водночас, завдячуючи примітивності державної організації “Війська Запорізького”, на міщан та селян містечок та сіл покладался повинності щодо забезпечення “господарства Гетьмана”. При цьому “відносини між московською владою та Гетьманською Україною склалися не зовсім так, як передбачалось в угодах. Зокрема, грошові збори з міст і сіл України стали поступати не в московську казну, а в казну гетьмана, а разом з тим і розпорядження селянами і роздача власності в Україні залишались в руках місцевої української влади [16].

На сьогодні не можна однозначно визначити, наскільки цілеспрямованою і далекоглядною була політика московського царя щодо “відмови від українських податків”, яка врешті призвела до утворення декількох політичних таборів, втрати довіри до старшинської верхівки та критичної маси соціальної напруги. На нашу думку, у той історичний момент в Україні створилася ситуація, надзвичайно сприятлива для безпідставного і необґрунтованого матеріального збагачення гетьмана та козацької старшини – досягнення критичної межі соціально-економічного розшарування

суспільства, що в результаті не могло не призвести до занепаду та знищення козацької держави, адже вже у 70-х рр. XVII ст. при гетьманові Самойловичу історики фіксують існування такого явища, як “панщина” [17]. Саме це стало певним кроком до повного знищення державної автономії та невідворотності закріпачення практично всього українського селянства. Так, В. Вернадський зазначав, що у XVII ст., як і в період польського панування, вищі верстви українського суспільства здебільшого йшли назустріч об’єднувчим тенденціям уряду, а народні маси, в міру розповсюдження в Україні нової соціально-економічної структури, перетворювались на живий інвентар державного господарства, втрачаючи значення активної сили в національно-культурному житті краю [18].

В. Вернадський зауважував, що “перші ідеологи нової стадії українського руху виходили з ідеї рівноправ’я української народності з іншими слов’янськими народами і ставили своїм ідеалом відновлення національно-політичної самостійності України у складі Росії на засадах федеративного устрою і широкого демократичного ладу в місцевому самоуправлінні” [19]. Зокрема, якщо звернутися до статистичних даних, то за переписом 1897 р. кількість малоросів у Полтавській губернії становила – 93%, Подольській – 81%, Волинській – 70,1%, Єкатеринославській – 68,9%, Харківській – 80,7%, Чернігівській – 66,4%, Київській – 79,2%, Херсонській – 53,6% [20]. Український етнограф та краєзнавець Я. Новицький у даних статистико-економічного звіту м. Олександрівська та уїзду (1829 р.) зазначає таку соціально-економічну градацію населення: поміщики; поміщицькі селяни; казенні селяни; міські жителі; єдиновірці; духовенство [21].

Однак незважаючи на майже двохсотрічне існування у складі Російської імперії та практичної втрати автономності й будь-яких ознак державності, їх традиції збереглися у народній пам’яті. Так, Д. Дорошенко згадує про події 1855 р., коли російський уряд із приводу війни з Францією і Туреччиною видав маніфест, де всі піддані держави закликалися добровільно ставати в ряди війська для оборони батьківщини. Деякі загальні й незрозумілі вирази маніфесту, виданого малозрозумілою українським селянам російською мовою й урочисто прочитаного по всіх церквах, дали селянам підставу думати, що це їх усіх цар кличе вписуватися в козаки і йти воювати. Селяни кинулися творити відділи, вимагали від священників, щоб вони приводили їх до присяги на вірну службу й записували в козаки. Тому всяка робота на панів була покинута, бо селяни були певні, що запис у козаки робить їх вільними людьми. Коли в деяких селах священники почали казати, що селяни невірро зрозуміли царський маніфест, що цар зовсім не думає про повернення всіх у козаки, то селяни били священників і казали, що ті ховають від них справжній царський маніфест, який усім дає волю. Врешті, для придушення селянських виступів були кинуті регулярні війська [22].

Своєю чергою М. Драгоманов, передбачаючи невідворотність суспільних змін та можливість відтворення української державності, заснованої на притаманних принципах індивідуальної свободи, зазначав, що “так як суспільство складається перш за все із індивідів, а народ (нація) із суспільств, а держава (яку часто називають народом в політичному розумінні) часто з різних народів, то політична свобода має перш за все складатися з різних установ, які б не перетинаючись одне з одним забезпечували свободу індивідів, суспільств і народів. Зі свого боку ми вважаємо, що справа політичної свободи є неможливою без федерації, – тільки тоді вийшла б на вірний шлях, коли б вона була розпочата провінційним рухом і, якщо потрібно, повстаннями” [23]. Водночас, очевидним є й те, що стихійність народного руху, яка нерідко перебуває на межі анархії,

без чітко усвідомленої державноуправлінської думки та сформованої на її ґрунті державницької доктрини, без розуміння того, до якої соціально-економічної моделі прагне суспільство, призводить до утворення нестійких, абстрактних і нежиттєздатних формувань “держав-фантомів”, що формуються переважно за образом та подібністю інших, стійких і розвинених держав, а не на основі ретельного аналізу внутрішнього потенціалу суспільства та традицій історичного розвитку.

Висновки

Суспільство як складна, соціально та економічно диференційована, динамічна соціальна система характеризується здатністю до саморозвитку та вироблення певної моделі державного управління, яка забезпечує його соціально-політичний розвиток чи навпаки – занепад. Побудову системи державного управління необхідно розвивати з урахуванням ментальних та світоглядних засад, а основою для забезпечення недоторканності суспільних цінностей, їх збереження та примноження, повинні бути, насамперед, широкі особисті права, свобода індивідів, а також права спільнот. Розуміння суті та аспектів державноуправлінської думки узгоджується із засадами людської екзистенції, бо всі соціально-економічні зміни походять із індивідуальних відносин, а не просто із загальновідомих політичних концепцій.

Сучасна державноуправлінська думка розвивається в динаміці нових економічних, технічних, інформаційно-комунікаційних досягнень, інновацій, соціальних відносин у сфері державного та соціального управління. Теорія державного управління у XXI ст. набуває виразної дискурсивної інтерпретації, проте зростання рівня свободи індивіда й становлення демократії здобувається не лише на рівні встановлення належної інституційної сфери, а й на рівні урахування особливостей історично сформованого типу і суті державницького мислення, що утворювалися протягом тривалого періоду та пройшли загартування в процесі розвитку еволюції європейського суспільства.

Література

1. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського [Текст]. — Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна : у 2 кн. Кн. 2: Вибрані праці / ред. кол. тому: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій [та ін.] ; Комісія з наукової спадщини академіка В. І. Вернадського ; Інститут історії України. — К. : Друкарня НБУВ, 2011. — С. 232.
2. Афонін Е. Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні [Текст] / Е. Афонін, О. Суший, Л. Усаченко // Український соціум [Текст]. — 2011. — № 3(38). — С. 7—30.
3. Мякотин В. Крестьянство левобережной Украины во второй половине XVII века [Текст] / В. Мякотин. — София : Придворная печатница, 1933. — С. 3.
4. Там же. — С. 5.
5. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього [Текст] / за ред. проф. А. І. Кудряченка. — К. : Фенікс, 2009. — С. 102.
6. Дорошенко Д. Слов'янський світ в його минулому й сучасному [Текст] / Дмитро Дорошенко ; [підготовка тексту та передм. проф. Белей Л. О.; відп. ред. акад. Ю. Тамаш]. — Ужгород : Гражда, 2005. — С. 4.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України [Текст] : в 2 т. Т. 2 (від половини XVII століття) / Д. Дорошенко. — вид. 2-ге. — К. : Глобус, 1992. — С. 8.

8. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия [Текст] / М. Драгоманов. — Женева : Типография “Работника” и “Громада”, 1881. — 520 с.
9. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі [Текст] / П'єр Шевальє ; [пер. з фр. Ю. Назаренко]. — К. : Томіріс, 1993. — С. 43.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України... — С. 10.
11. Миллер Г. Исторические сочинения о малоросии и малороссиянах [Текст] / Г. Ф. Миллер. — М. : Университетская типография, 1846. — С. 32.
12. Там же. — С. 32.
13. Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі [Текст] / С. Юшков ; [відп. ред. В. А. Смолій]. — К. : Наук. думка, 1992. — 352 с.
14. “Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення) [Текст] / відп. ред. В. А. Смолій ; упоряд. М. С. Трохимчук, Т. В. Чухліб. — Львів : Світ, 2011. — С. 268.
15. Мякотин В. Крестьянство левобережной Украины во второй половине XVII века... — С. 6.
16. Там же. — С. 13.
17. Там же. — С. 21.
18. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського...
19. Там само. — С. 219.
20. Мякотин В. Крестьянство левобережной Украины во второй половине XVII века... — С. 219.
21. Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах [Текст] / А. Шахматов. — СПб. : Типография М. А. Александрова, 1908. — С. 309.
22. Дорошенко Д. Нарис історії України... — С. 22.
23. Миллер Г. Исторические сочинения о малоросии и малороссиянах... — С. 495.

V. Zablotskyi

STATE AND ADMINISTRATIVE IDEA AS A CIVILIZATION FACTOR OF COMMUNITY DEVELOPMENT

The sources of Ukrainian state and administrative idea as a civilization factor which imposed characteristic, different from other states features on socio-political development are investigated. The conclusion is done, that the construction of the system of state administration must be developed by taking into account mental and world view principles of the Ukrainian people, and the foundation for providing of inviolability of public values, their maintenance and increase, there must be foremost the wide personal rights, freedom of individuals, and also rights for societies.

Key words: state and administrative idea, Ukrainian mentality, world view, civilization development.